

NÄITUS

"Haruldasi väljaandeid Riigiarhiivi kogudest. Propagandatrükis"

■ Miks just propagandatrükis? Näituse idee sündis õigupoolest vajadusest tuua päevavalgele ning tutvustada ka laiemale üldsusele Riigiarhiivi raamatukogudes leiduvaid haruldasi ning mõnes mõttes ka erilisi väljaandeid. Nimelt olin mõningase uurimistöö käigus Riigiarhiivi raamatukogudes (Maneeži tänav 4 ja Tõnismägi 16) avastanud, et seal leidub küllaltki palju sääraseid trükiseid, mis on Eesti rahvusbibliograafias kirjeldamata. Põhjusiks on see, et neid trükiseid ei leidu teistes raamatukogudes ning Riigiarhiivi eksemplaridele pole keegi varem osanud piisavalt tähelepanu pöörata. Samas ilmnes, et paljud säärastest väljaannetest võib kõhklusteta liigitada propagandakirjanduse kategooriasse, nagu näiteks lendlehed, mille kirjeldaminegi on rahvusbibliograafia seisukohalt problemaatiline. Parasjagu oli lähenemas Riigiarhiivi aastapäev ning sellega seondult avanes Riigiarhiivil võimalus tähistada seda väljapanekuga Akadeemilise Raamatukogu fuajees Tallinnas. Eelöeldut arvestades saigi otsustatud, et propaganda-trükis peaks olema säärase teema, mis kannab üksi välja terve näituse "raskuse" ning samas pakub huvi mitte üksnes ajaloolastele, vaid ka laiemale vaatajakonnale.

Nii saigi teoks laialdast publiku- ja meediahuvi äratanud näitus "Haruldasi väljaandeid Eesti Riigiarhiivi kogudest. Propagandatrükis", mis avati käesoleva aasta 10. aprillil ning oli külastajatele avatud kuu aega. Oluline on seegi, et esimest korda, vähemalt arhiivi ajaloos, täiendas füüsiliste eksponaatidega näitust ka väljapanek internetis aadressil <http://www.ra.ee/naitus/index.htm>. Selle tehnilise teostuse eest tuleb tänada Rahvusarhiivi webmastereid Madis Oravat ja Egert Ivaskit. Näituse korraldamisega seotud organisatoorsete probleemide lahendamisel olid abiks Tiit Kravtsev ja Rita Peirumaa, Riigiarhiivi dokumendifondidest valis huvitavamaid eksponaate (eelkõige plakateid) välja Liivi Uuet. Enamik näitusel eksponeeritud raamatutest, brošüüridest ja ka lendlehtedest pärines siiski Riigiarhiivi kahest raamatukogust ning lõpliku valiku kõigist materjalidest tegi siinkirjutaja.

"Kõikide Tallinna rahaasutuste protest". Huvitav, kuid vähetuntud fakt, et jaanuaris 1918 kuulutasid pangad ja teised krediidiuasutused Tallinna kommunistlikele linnavõimudele streiki.

Mida kujutab endast propagandatrükis? Näituse jaoks eksponaate valides püüdsin propaganda-trükisena käsitada trükiseid (raamatuid, brošüüre, plakateid, lendlehti või teisi pisitrükiseid), mis muid aspekte kõrvale jättes seavad oma peamiseks (tihtipeale ka ainsaks) eesmärgiks teatavate ideede, veendumuste, õpetuste või ka teadmiste sihikindla selgitamise ja levitamise. Hoolimata tehnilisest progressist on tänase päevani kõige "nähtavamaks" ideede vahendamise vormiks jäänud ikkagi nende levitamine trükiste vahendusel. Seejuures on mõneti paradoksaalne, et kuigi puhtakujulised propagandaväljaanded on mõeldud levitamiseks ja neid trükitakse seetõttu üsna suurtes tiraažides, muutuvad nad tänu mitte just väga "aupaklikule" suhtumisele, tihtipeale ka teadlikule hävitamisele kiiresti haruldusteks. Eriti puudutab see lendlehti ja plakateid, mis ongi mõeldud "lühikese elueaga" propagandavahenditeks. Nii on juba praeguseks muutunud haruldusteks mõned üsna hilised trükised, näiteks esimeste sõjajärgsete Riigikogu valimiste puhul aastal 1992 üllitatud Isamaa kuulus Sulev Vahtrega "luuamehe" plakat.

Erilise tähtsuse omandab propaganda just aja pöördelistel perioodidel. Ka Eesti läinud sajandi ajaloo mõnes mõttes kõige huvitavamad propagan-

datrükised pärinevadki kiirete ja ootamatute ühiskondlike muutuste aegadest, eelkõige aastatest 1917–1920, 1940–1944, 1988–1991. Nende aastate trükised moodustasid lõviosa kõnealuse näituse eksponaatidest. Loomulikult oli suurem osa neist seotud Eestiga, kuid lisaks sellele olin pannud näitusele ka mõningad naaberlade (eelkõige Venemaaga) seotud propagandatrükised, pidades silmas nii nende haruldust kui ka sisulist erakordsust. Tahtsin tuua päevavalgele just neid trükiseid, mida pole varem eriti sageli eksponeeritud, nagu näiteks sakslaste Teise maailmasõja aegset venelastele ja teistele tollase Nõukogude Liidu anastatud rahvastele mõeldud propagandat. Püüd vältida juba nähtut oli ka üks põhjusi, miks nõukogude propagandat oli näitusel suhteliselt vähe. Samas ei saanud ajaloolise käsitluse terviklikkuse huvides kuidagi mööda minna nõukogude propaganda kõige markantsematest näidetest.

Mis siis oli näitusel eksponeeritud? Väljas olid 1905. aasta revolutsiooni aegsed pilkelehed ning muudki tsariaegsed propagandatrükised, aga ka Vene sõdurite näidiskirjad Esimese maailmasõja päevilt, Vabadussõja mõlema poole lendlehed, valik Asutava Kogu valimiste aegset propagandat, 1920. aastate poliitilised pamfletid ja teised legaalsetes poliitilises võitluses kasutusel olnud propagandaväljaanded, valik Eesti kommunistide põrandaluseid trükiseid 1917. aastast kuni 1930. aastate lõpuni, vabadussõjalaste väljaanded, mõned Konstantin Pätsi rahvuslikke väärtusi propageerivad näited, sakslaste sõjaaegsed propagandaväljaanded eestlastele, venelastele ja teistele tolleaegse Nõukogude Liidu rahvastele, valik kõige markantsemaid stalinistlikke propagandaraamatukesi. Teise maailmasõja aegsed mõlema poole lendlehed, väliseestlaste välja antud ja nende levitatud propagandabrošüürid. Lisaks sellele oli eksponeeritud valik mittepoliitilist propagandat (usulisi ja ateistlikke tõekspidamisi kuulutavad raamatukesed, karskuspropaganda, kodumaa saaduste eelistamisele üles kutsuv brošüürike ja töörõõmu propageerivad plakatid Saksa okupatsiooni ajast). Näituse kõige vanemad eksponaadid olid pärit aastast 1905 ja kõige noorem aastast 1991.

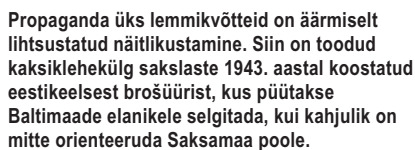
Näitusel olid esindatud kõik olulisemad propagandatrükise erilaadid, nagu raamatud, brošüürid, plakatid, lendlehed ja teised pisitrükised (näiteks pisitrükisena väljaantud pamflett). Kuid ka tavaliselt erapooletu informatsioonilevitaja rolli täitev ajaleht võib teinekord olla puhtakujuline propagandatrükis, eriti lehe eriväljaanne või erandkorras väljaantud erileht (nii oli näitusel väljas erileht "Kommunist kaitsetöödel = Sovetskaja Estonija na oboronnöh rabotah" 1941. aasta sõja-

suvest, mille ainus teadaolev eksemplar asub Riigiarhiivi raamatukogus Maneeži 4). Propagandatrükiste erilaadidest puudus näitusel vast ainult postmark, mis pakub tihti suurepärasest võimalusest propageerida neid välja andnud riigi ideoloogiat ja identiteeti.

Loomulikult oli raske leida tasakaalu tüüpilise ja erandliku vahel. Kuidagi ei tahtnud kõrvale jätta "ingerikeelset" kirillitsas lendlehte, mis kutsus üles osalema Eesti Riigikogu valimistel ja Läti punase "sööjakommissari" naljakatest kirjavigadest kubisevat üleskutset Eesti sõjameestele. Samasugune minimaalne "tasakaal" tuli leida ka erinevate poliitiliste pooluste vahel. Vastukaaluks vabadussõjalaste jõuliste trükistele said välja pandud ka mõned Pätsu "vaikiva ajastu" propagandanäited ning sakslaste Teise maailmasõja aegse propaganda kõrval ei saanud kuidagi jätta eksponeerimata ka kimbukest stalinistliku propaganda kõige markantsemaid näiteid. Samas püüdsin näidata, et mõistet "propaganda" võib tõlgendada laiemaltki, hõlmates sellesse ka mittepoliitiliste ideede kuulutamise. Säärasteks ideedeks võivad olla nii

1920. aastad olid eesti poliitilise pamfleti "kuldaeg".
1926. aastal ilmus J. Booki pseudonüümi all Maaliidu vastu sihitud brošüürike.

LÄKKUS JA TOOROOM

LÄKKUS JA TOOROOM
1994

Ära ole okkaline
ega kurjamokaline!
Tige nägu - see on häbi
naeratus lööb kõikjal läbi!!

usulised kui ka ateistlikud veendumused, eetiline käitumine laiemaski mõttes või siis lihtsalt tervislike eluviiside (näiteks karskuse ja spordi) propaganda. Ka ärevatel sõjaaegadel võib mittepoliitiline propaganda omal kohal olla, millest andsid ehk tunnistust ka paar näitustel väljas olnud Saksa okupatsiooni aegset plakatit sarjast "Lahkus ja töö-rõõm".

Propagandatrükiseid on üllitatud vägagi erinevates formaatides, postmarkidest hiigelpakatiteni. Teinekord valmistataksegi paljud keelatud või ebasoovitavaid ideid vahendavad propagandatrükised "taskuformaadis", mistõttu neid on hea "hädahoju" korral lihtsalt taskusse peita. Säärased olid näiteks mitmed Eesti Vabariigi aegsed kommunistide põrandaalused väljaanded. Lisaks sääraسته raamatutele olid näitusel väljas ka miniatuursed lendlehed, mis kutsusid üles boikoteerima Rahvuskogu valimisi. Kuid kommunistid polnud siiski ainsad, kes seesugust võtet kasutasid. Ka näitusel eksponeeritud välis-eesti ajakirjanduse "esiklaps", 1943. aastal Stockholmis ainsa numbrina ilmunud Eesti Vabariigile aatelistelt truuks jäänud ning sakslaste poolt okupeeritud Eestis levitatud ajakiri Päril-Eesti oli samal põhjusel trükitud "taskuformaadis".

Tagantjärele olen püüdnud mõelda sellelegi, millised propagandatrükised oleksid veel võinud näitusel olla, kuid mis eksponeerimispinna nappuse tõttu sinna lihtsalt ei jõudnud. Nii oleks võinud väljas olla ka valik Eesti rahvuslikku propagandat ülemöödunud sajandist (näiteks Jakobsoni kolm isamaakõnet või Jakob Hurda üleskutsed), aga ka otseselt mittepoliitilisi propagandateoseid, mis seotud eesti nime kampaaniaga või kodukaunistamise, looduskaitse ja turismi propagandaga, mis olid eriti populaarsed sõdadevahelise Eesti Vabariigi viimastel aastatel. Omaette (ja tänaseks ehk juba unarusse vajunud) peatüki nõukogude propaganda ajaloos moodustavad sõjajärgsed trükised, mis kutsusid väliseestlasi pöörduma tagasi okupeeritud kodumaale. Ka need trükised oleksid võinud ajaloolise käsitluse terviklikkuse huvides väljas olla.

Kui lähtume eeldusest, et propagandatrükiste näituse peamiseks eesmärgiks oli veenda nii spetsialiste kui ka juhuslikke näitusekülastajaid selles, et Riigiarhiivi kogudes leidub palju haruldast ja põnevat, siis suutis see näitus ilmselt täita oma eesmärgi.

Mait Talts

KES KIRJUTAS MANIVALD RÄSTASE RAAMATU "TULIN KODUMAALT"?

■ Tänavuaastase Tuna teises numbris ilmunud Jaak Pihlau huvitavas merepõgenike loos¹ on juttu ka Manivald Rästasest, kes 1955. aasta märtsis kaubalaeva "Tartu" trümmis end peites pääses Tallinnast Londonisse ja palus seal poliitilist varjupaika. Nagu artiklis mainitud, avaldas Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastus Lundis sama aasta oktoobris Manivald Rästase nime all raamatu "Tulin kodumaalt", autentse kirjelduse elust sõjajärgsel okupeeritud kodumaal ja autori teekonnast Läände. Inglismaa eestlaste ajaleht Eesti Hääli oli juba alates 1. aprillist avaldanud ridamisi teateid ja usutluselaadseid kirjutisi Rästasest, kuni uued sündmused, sealhulgas ka paadipõgeniku Eduard Öuna õnnestunud Rootsi jõudmine selle varjutasid. Raamatu ilmumise järgsed arvustused eesti pagulasajakirjanduses olid soosivad ja uudisväärtsuse tõttu hinnati "Tulin kodumaalt" isegi üheks parimaks maapaoraamatute hulgas.²

Kuid kas õnnelikul kombel läbi raudeesriide pääsenud Manivald Rästas ikka oli oma nime all raamatuna ilmunud teksti kirjapanija? Kahtlema selles ajendab "Tulin kodumaalt" kursiivis ees- ja järelsõna. Viimane on allkirjata, tsiteerime aga esimest, millele on alla kirjutatud tundmatuks jäänud *Käsikirja koostaja*: "Mida Manivald Rästas on läbi elanud, sellest on ta puhtsüdamlikult jutustanud oma loo kirjapanijale – voorusega, mitte püüda liiga tark näida informatsiooni andmises küsimustes, milles ta pole teadlik. Raamat, mis õigusega kannab selle loo jutustaja ja mina-kangelase nime, ei ole arusaadavalt tema poolt kirjutatud."³ Järgneb *Käsikirja koostaja* kinnitus, et minategelase elust ja tähelepanekutest ei ole tahetud "vormida mingit kirjanduslikku teost", on piirdutud Rästaselt saadud andmetega ning püütud tõetruult säilitada tema jutustamise stiili. Ka ajakirjandu-

¹ Jaak Pihlau, Merepõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr 2, lk 68–81.

² R. Tarvas, Kaasaelanu tunnistus. – Eesti Hääli 2.12.1955, lk 4.

³ M. Rästas, Tulin kodumaalt, Lund: EKK, 1955, lk 6.